

1. Czwarta Ewangelia a Ewangelie synoptyczne

1.1. Różnice

Już Klemens Aleksandryjski, charakteryzując cztery Ewangelie w swoim dziele *Hipotezy*¹, zauważył, że trzy pierwsze ukazują ludzką naturę Jezusa, a czwarta uwydatnia głównie Jego bóstwo i ma charakter „duchowy”. Dokładniejsza lektura czwartej Ewangelii w porównaniu z pozostałymi wskazuje jednak nie tylko na różnice teologiczne, lecz także na odmienne ujęcie słów i czynów Jezusa oraz na inne ramy topograficzne i chronologiczne Jego działalności.

W Ewangelii synoptycznych głównym ośrodkiem działalności publicznej Jezusa jest miasteczko Kafarnaum w Galilei, natomiast w czwartej Ewangelii centrum działalności publicznej Jezusa stanowi Jerozolima. W Ewangelii synoptycznych Jezus rozpoczyna swoją działalność publiczną po uwięzieniu Jana Chrzciciela; działalność ta trwa przez jeden rok, gdyż Jezus tylko raz udaje się na święto Paschy do Jerozolimy, kiedy następuje Jego śmierć na krzyżu. Natomiast w czwartej Ewangelii Jezus zaczyna działalność publiczną przed uwięzieniem Jana Chrzciciela (3, 24). Działalność ta trwa przynajmniej dwa lata, gdyż są tu wymienione wyraźnie trzy święta Paschy: Pascha nowej świątyni (2, 13), Pascha chleba życia (6, 4) i Pascha śmierci Jezusa (11, 55). Poza tym autor wspomina o *innym święcie żydowskim* (5, 1), którym może być Pascha, mówi o działalności Jezusa w czasie Święta Namiotów (7, 2) i w święto Poświęcenia Świątyni (10, 22).

Jeszcze bardziej odbiega czwarta Ewangelia od pozostałych w ujęciu słów i czynów Jezusa. Spośród 29 cudów Jezusa opisanych przez Ewangelie synoptyczne w czwartej Ewangelii znajdują się tylko trzy (uzdrowienie syna urzędnika królewskiego w Kafarnaum: 4, 46-54; rozmnożenie chleba i chodzenie po wodzie: 6, 1-21). Mamy tu natomiast cztery inne cuda, o których nie wspominają Ewangelie synoptyczne, mianowicie: znak w Kanie (2, 1-11), uzdrowienie paralietyka (5, 1-9), uzdrowienie ślepego od urodzenia (9, 1-7) i wskrzeszenie Łazarza (11, 33-44). W czwartej Ewangelii nie ma wypędzania złych duchów i uzdrowień

¹ Fragment zachowany u Euzebiusza z Cezarei, *Hist. eccl.* 6, 14, 7.

opętanych, brak tak charakterystycznych perykop, jak opis ustanowienia Eucharystii i przemienienia. Nawet w opisie męki i zmartwychwstania istnieją znaczne różnice. Według synoptyków Jezus spożywa Paschę w Dniu Przygotowania, a czwarta Ewangelia wyraźnie zaznacza, że w przeddzień święta Paschy Jezus umiera na krzyżu.

Według Ewangelii synoptycznych Jezus naucza w przypowieściach i krótkich wypowiedziach, a czwarta Ewangelia zamiast przypowieści, które przytacza niemal niezauważalnie dla czytelnika, podaje mowy objawieniowe Jezusa, które rozwijają określony temat, jak: odrodzenie, woda żywa, światło świata, zmartwychwstanie. Jezus przemawia tu w sposób bardziej abstrakcyjny, doktrynalny i jednolity. Słowa Jezusa zlewają się z komentarzami ewangelisty. Podczas gdy w Ewangeliach synoptycznych naczelną ideą w przypowieściach Jezusa jest tajemnica królestwa Bożego, w czwartej Ewangelii temat ten znajduje się tylko w dialogu Jezusa z Nikodemem (3, 3-5); na to miejsce wchodzi pojęcia ogólniejsze, jak: życie, światłość, chwała, prawda.

W dialogach z Żydami nie mówi się o czystości rytualnej i hipokryzji faryzeuszów, lecz o podstawowym zagadnieniu wiary w Jezusa jako wysłannika Ojca. U synoptyków znajdują się rozmaite nakazy i rady dotyczące sposobu życia chrześcijańskiego, do których należą: ubóstwo, miłosierdzie, jałmużna, post, umartwienie, modlitwa, ufność, czujność, a w czwartej Ewangelii, gdzie często jest mowa o zachowywaniu przykazań (por. 14, 15. 21; 15, 10. 14), wszystko redukuje się do praktyki wiary i miłości.

Różnice doktrynalne między czwartą Ewangelią a synoptykami zachodzą głównie w chrystologii. Podczas gdy u synoptyków znajduje się chrystologia pośrednia, w czwartej Ewangelii spotykamy chrystologię bezpośrednią. W Ewangeliach synoptycznych Jezus jest Mesjaszem, Synem Człowieczym, głosicielem królestwa Bożego, cudotwórcą pełnym współczucia dla rzesz i grzeszników; Jego cuda są objawem dobroci i miłosierdzia lub znakami uwierzytelniającymi misję. W czwartej Ewangelii Jezus jest Synem Bożym, który objawia ludziom siebie i w swej osobie Ojca. Cuda Jezusa są tutaj dziełami, które objawiają Jego moc, lub znakami, które objawiają Jego posłannictwo. Czwarta Ewangelia tworzy system teologiczny, który utożsamia Słowo Przedwieczne z Mesjaszem². Ukazując Jezusa jako Słowo wcielone (1, 14), kładzie ona podstawy pojęcia teologicznego, które nie tylko ściśle łączy, ale utożsamia Jezusa z Bogiem Stworzycielem i Odkupicielem. Nic więc dziwnego, że Julian Apostata zauważył, iż przed Janem żaden z apostołów nie ośmielił się nazywać Jezusa „Bogiem”. I dodaje, że ten apostoł, gdy zdał sobie sprawę z tego, co tłum zaczął czcić ze zmarłych, wprowadził do chrześcijaństwa tajemniczą naukę o Synu Bożym (*Ap. Cyrill.* 10). Euzebiusz ze swej strony stwierdza: „Jan pominął milczeniem rodowód Zbawiciela nasze-

² Por. K. Hruby, *Les chrétiens et le christianisme dans les documents de la littérature rabbinique ancienne*, Rome 1973, 68.

go jako człowieka, ponieważ Mateusz i Łukasz już go byli opisali. Rozpoczął natomiast od bóstwa, to bowiem dla niego, jako dla godniejszego zachował Duch Święty” (*Hist. eccl.* 3, 24; POK, 322n).

1.2. Podobieństwa

Mimo wielu różnic, jakie istnieją między czwartą Ewangelią a Ewangelią synoptycznymi, nie da się zaprzeczyć, że ewangelista nie tylko zachowuje kerygmaticzny schemat działalności i nauczania Jezusa od spotkania z Janem Chrzcicielem do śmierci na krzyżu i zmartwychwstania, lecz także wykazuje w jednej dziesiątej materiału ścisłą zbieżność z synoptykami. W egzegezie współczesnej zrezygnowano wprawdzie z uprawianej od czasów Tacjana Syryjczyka harmonizacji danych czwartej Ewangelii z Ewangelią synoptycznymi, która wychodziła z założenia, że Jan uzupełniał poprzednie Ewangelie, ale w dalszym ciągu nie ma pewności co do znajomości Ewangelii synoptycznych przez czwartego ewangelistę i ewentualnego sposobu ich wykorzystania.

Najwięcej podobieństw zachodzi między czwartą Ewangelią a Ewangelią według Marka. Należą tu następujące perykopy: działalność Jana Chrzciciela (Mk 1, 4-8; J 1, 19-36), powrót Jezusa do Galilei (Mk 1, 14; J 4, 3), nakarmienie pięciu tysięcy (Mk 6, 34-44; J 6, 1-13), chodzenie Jezusa po wodzie (Mk 6, 45-52; J 6, 14-21), żądanie znaków (Mk 8, 11; J 6, 30), wyznanie Piotra (Mk 8, 29; J 6, 68), wyruszenie Jezusa do Jerozolimy (Mk 9, 30-31; 10, 1. 32. 46; J 7, 10-14), wjazd do Jerozolimy (Mk 11, 1-10; J 12, 12-15), namaszczenie w Betanii (Mk 14, 3-9; J 12, 1-8), ostatnia wieczerza (Mk 14, 17-26; J 13, 1 - 17,26), pojmanie na Górze Oliwnej (Mk 14, 43-52; J 18, 1-12a), opis męki i zmartwychwstania (Mk 14, 53 - 16, 8; J 18, 12b - 20, 29). Niektóre sceny idą w tej samej kolejności jak u Marka (np. nakarmienie pięciu tysięcy, chodzenie po wodzie, wyznanie Piotra, wyruszenie do Jerozolimy). Na ogół egzegeci wyjaśniają te podobieństwa znajomością Ewangelii Marka przez czwartego ewangelistę³. Ale są tacy, którzy sądzą, że kolejność opisywanych wydarzeń w obydwu Ewangeliach nie dowodzi zależności Jana od Marka, lecz opiera się na historycznym następstwie tych wydarzeń⁴.

Jednak badanie różnic między paralelnymi perykopami Jana i Marka wskazuje, że autor czwartej Ewangelii koryguje niektóre elementy podane u Marka, ale czyni to dyskretnie i w sprawach drugorzędnych⁵. W 1, 32-33 w porównaniu do Mk 1, 9-10 ewangelista pomija wzmiankę o chrzcie Jezusa, natomiast pod-

³ Por. Barrett, 34.

⁴ Por. S.J. Kistemaker, *The Gospels in Current Studies*, Grand Rapids 1980², 125; Morris, t. 2, 1104-1105; J.D. Dvorak, *The Relationship Between John and the Synoptic Gospels*, JETS 41 (1998) 203.

⁵ Por. Schenke, 433-434.

kreśla, że to Jan Chrzciciel zobaczył Ducha zstępującego na Jezusa. W 1, 35-41 w przeciwieństwie do Mk 1, 16-18 Andrzej nie zostaje powołany razem z Piotrem na brzegu Jeziora Galilejskiego, lecz przed Piotrem jako jeden z uczniów Jana Chrzciciela. W 3, 24 ewangelista podkreśla, że Jan Chrzciciel nie został jeszcze uwięziony, a według Mk 1, 14 Jezus głosił Ewangelię w Galilei po uwięzieniu Jana. W 6, 7 Filip mówi do Jezusa, że za dwieście denarów nie starczy chleba dla rzesz, a w Mk 6, 37 uczniowie pytają się Jezusa, czy mają wydać dwieście denarów, ale okazuje się, że wystarczy tego chleba, który mają u siebie. W 12, 27 wypowiedź Jezusa, że przyszedł na tę godzinę, kontrastuje z Mk 14, 34-36, gdzie Jezus modli się, „żeby – jeśli to możliwe – ominęła Go ta godzina”. Według 13, 21-26 przynajmniej jeden uczeń dowiedział się od Jezusa o zdrajcy, podczas gdy według synoptyków (Mk 14, 17-21; Mt 26, 20-25; Łk 22, 21-23) żaden z uczniów nie znał zdrajcy. W 16, 32 Jezus odmiennie od Mk 14, 27. 50 zapowiada ucieczkę uczniów. Według 18, 5 Judasz nie wypełnia swojego zadania zdradzającym Jezusa pocałunkiem (por. Mk 14, 34nn i par.), gdyż Ten sam wychodzi na spotkanie ze zgrają. J 19, 26 akcentuje, że Jezus sam dźwigał krzyż, a u synoptyków (Mk 15, 21 i par.) zmuszono Szymona z Cyreny, żeby niósł krzyż Jezusa. U J 19, 28-30 ocet podany Jezusowi na krzyżu do picia spełnia inną funkcję niż u synoptyków (Mk 15, 35n i par.); Jezus przyjmuje napój.

Mniej paraleli zachodzi między czwartą Ewangelią a własnym materiałem Mateusza i Łukasza. Z Łukaszem najwięcej podobieństw występuje w opisie męki i zmartwychwstania. Zbieżność materiału u Jana z Łukaszem wyjaśnia się na ogół zależnością obydwu autorów od tego samego źródła⁶. Niemniej niektórzy egzegeci przyjmują bezpośrednią zależność Jana od synoptyków⁷. Jeszcze inni utrzymują, że Jan korzystał z tradycji wspólnych z synoptykami, ale je wyjaśniał i korygował, natomiast nie korzystał z Ewangelii synoptycznych w charakterze źródła⁸. Jako klasyczny przykład na podobieństwa i różnice istniejące między czwartą Ewangelią a Ewangelią synoptycznymi podaje się najczęściej opis oczyszczenia świątyni. W oparciu o detaliczne porównanie tego opisu w czterech Ewangeliach egzegeci współcześni na ogół są zdania, że opis Janowy nie stanowi literackiej przeróbki któregoś z synoptyków, lecz jest inną wersją tego samego wydarzenia.

⁶ Por. J.D. Dvorak, *The Relationship*, 204-205.

⁷ Zob. F. Neiryneck, *John and the Synoptics*, w: *L'Évangile de Jean*, red. M. de Jonge, Leuven 1977, 103-106; tenże, *John and the Synoptics: 1975-1990*, w: *John and the Synoptics*, red. A. Denaux, Leuven 1992, 15-59; R. Kysar, *The Gospel of John in Current Research*, RStR 9 (1983) 316.

⁸ Zob. B. de Solages, *Jean et les Synoptiques*, Leiden 1979, zvl. 200-201. Utrzymuje on, że autorem czwartej Ewangelii jest Jan, syn Zebedeusza, naoczny świadek działalności Jezusa.

1.3. Odrębny nurt tradycji

Przy wyjaśnianiu różnic i podobieństw między czwartą Ewangelią a Ewangelią synoptycznymi egzegeci zazwyczaj uważają, że mamy do czynienia z dwoma pod pewnymi względami paralelnymi nurtami chrześcijańskimi; czwarta Ewangelia przekazuje tradycję niezależną od tradycji synoptycznej⁹. Różnice między tymi dwoma tradycjami polegają bowiem nie tylko na odmiennej interpretacji teologicznej osoby Jezusa, ale także na odmiennej relacji faktów pierwotnych (np. uzdrowienie syna urzędnika królewskiego w J 4, 46-54 i uzdrowienie syna setnika w Mt 8, 5-13 i Łk 7, 1-10). Z analizy pochodzenia opisu cudów i męki Jezusa w czwartej Ewangelii wynika, że zawiera sobie właściwą tradycję, która była przekazywana niezależnie od tradycji synoptycznej, ale opierała się na tych samych faktach z życia Jezusa.

Janowy przekaz słów i czynów Jezusa widziany zewnątrz jest uboższy niż przekaz synoptyczny. Mimo to dostarcza on dodatkowych informacji dotyczących Jezusa i Jego uczniów. Należą tu przekazy o Janie Chrzcicielu, informacje na temat działalności Jezusa w Judei i Samarii, przesłuchanie przed Annaszem, układy Żydów z Piłatem i chronologia procesu Jezusa. Studium mów Jezusa w czwartej Ewangelii dowodzi, że przekazują one nieraz dosłowne wypowiedzi Jezusa ubrane w szatę rozwiniętej chrystologii.

Czwarta Ewangelia zawiera niewątpliwie pewne dane dotyczące czasu i miejsca działalności Jezusa jako wskazówki realne, historyczne. Ale aktualna organizacja przestrzenna i czasowa materiału zakłóca w pewnych miejscach wcześniejszą organizację literacką z własną logiką. Tak np. w aktualnym układzie ewangelista prezentuje już na samym początku Jezusa jako Mesjasza, Syna Bożego w znaczeniu transcendentnym, a tymczasem w niektórych miejscach znajdują się fragmenty, które suponują tzw. sekret mesjański, gdyż otoczenie nie wie jeszcze o mesjańskiej godności Jezusa (np. 7, 2-5; 10, 24). Z tego wynika, że w pewnych częściach dane przestrzenne i chronologiczne stanowią element organizacyjny tekstu i mają funkcję literacką. Jedne i drugie – poprzez odniesienia do Starego Testamentu, liturgii świątynnej i życia Kościoła – odgrywają funkcję na poziomie teologicznym. Sens teologiczny ma przede wszystkim rozmieszczenie znaków Jezusa w Galilei i Judei (w rozdz. 2 – 4), z inkluzjami czasowymi i przestrzennymi, aby podać ich bilans pozytywny. Równocześnie ewangelista wskazuje na dwuznaczność wiary opartej na znakach. W Galilei i Samarii następuje powiązanie znaków Jezusa z Jego słowem, w Judei oddzielenie znaków od słów Jezusa (Nikodem). Po sekcji znaków idzie sekcja dzieł zawarta w dwóch rozdziałach zbudowanych według tego samego schematu (rozd. 5 – 6): opis działania Jezusa, zrozumienie tego działania jako znaku, mowa Jezusa ukazująca

⁹ Por. Schnackenburg, t. 1, 30-32.

działanie Boga. Dzieła Jezusa dokonują próby wiary. Rozdział 5. zawiera niewiele danych chronologicznych i przestrzennych (w Jerozolimie, sadzawka Betesda, wzmianka o święcie), rozdz. 6 zawiera inkluzje czasowe i przestrzenne (Pascha, góra, barka, Kafarnaum). Dane te służą do uwydatnienia radykalnego oczyszczenia wiary opartej na znakach Jezusa, które dokonuje się głównie w Galilei, bo w Jerozolimie dzieła Jezusa zostają globalnie odrzucone, gdyż Żydzi tylko zewnętrznie obserwują działanie Jezusa i dlatego nie rozumieją jego głębi. Galilejczycy natomiast szukają znaków Jezusa, ale docierając do ich głębi, przechodzą kryzys wiary. Przy Jezusie zostaje tylko grupa Dwunastu, która przechodzi próbę dzieł. Na początku rozdz. 7 i pod koniec rozdz. 11 mamy dokładną organizację przestrzenną i czasową. Na początku rozdz. 7 Jezus jest w Galilei. Następuje przejście do Judei i ustawienie się w Jerozolimie, w świątyni. W 7, 2 ewangelista zaznacza przybliżanie się Święta Namiotów; w 7, 11 czas święta; w 7, 14 w środku święta; w 7, 37 ostatni dzień święta. Przestrzeń świątynna i kontekst Święta Namiotów wskazują na naukę Jezusa jako objawienie Boże, które trzeba przyjąć przez wiarę, aby stać się uczniem Jezusa. Podobna chronologia znajduje się w rozdz. 11 - 12: w 11, 55 przed Paschą, w 12, 1 sześć dni przed Paschą, w 12, 12 następnego dnia, w 12, 20 z okazji świąt, w 13, 1 przed świętem Paschy. Ta chronologia umieszcza nas w kontekście Paschy Jezusa, aby wskazać przestrzeń duchową Jego trwałego działania w stosunku do uczniów.

Zaskakująca jest zbieżność ram geograficznych działalności Jezusa w pierwszych rozdziałach czwartej Ewangelii z ramami geograficznymi rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa w ujęciu Dziejów Apostolskich: Jerozolima (J 2, 15 - 3, 21; Dz 1, 8; 5, 16. 28), Judea (J 3, 22-30; Dz 1, 8; 8, 1), Samaria (J 4, 1-42; Dz 1, 8; 8, 4-25), Galilea, syn urzędnika królewskiego (4, 46-54; por. 12, 20-21) i krańce ziemi (Dz 1, 8), tj. świat pogański (Dz 8 - 10: dworzanin etiopski w 8, 26-38, Apostoł Narodów w 9, 15, Korneliusz w rozdz. 10)¹⁰. Być może ta zbieżność jest przypadkowa, ale może być także intencjonalnym zabiegiem ewangelisty, aby w historię Jezusa wpisać dzieje pierwotnego chrześcijaństwa. Istnieje też możliwość, że Łukasz wykorzystał pierwotny dokument Janowy na temat rozszerzania się nauczania Jezusa dla ukazania ciągłości między działalnością Jezusa i działalnością Kościoła.

Czwarta Ewangelia nie przekazuje nakazu chrztu jak Mt 28, 19 ani nie podaje opisu ustanowienia Eucharystii, ale zakłada rozwinięte życie sakramentalne wśród odbiorców. Wynika z tego, że przekazuje ona nurt tradycji, która słowa i czyny Jezusa wtopiła w konkretne życie chrześcijańskie. Głosi ona w nowy sposób Jezusa; głosi Jezusa, który żyje i uobecnia się we wspólnocie wierzących, w jej przepowiadaniu, kulcie i sakramentach. Nauczanie Jezusa zostało ujęte w kontekście rozwiniętej chrystologii i ubrane w szatę mów, medytacji i polemik z kręgu

¹⁰ Por. Culpepper, 129.

„umiłowanego ucznia”. Dlatego orędzie Jezusa w czwartej Ewangelii przybrało nową i oryginalną formę oraz zostało ujęte w nowych kategoriach i w nowym sposobie myślenia. Ale podczas gdy tradycja synoptyczna ma charakter kolektywny, wspólnotowy, to na powstanie tradycji Janowej silny wpływ wywarła jakaś indywidualna osobowość¹¹. W czwartej Ewangelii znajdują się odniesienia do tej postaci jako „umiłowanego ucznia”, którego świadectwo na końcu (21, 24) jest jednak wyodrębnione od świadectwa wspólnoty narratora. Pod względem treści i stylu z czwartą Ewangelią ściśle związane są trzy listy przypisywane temu samemu autorowi. Egzegeci wyjaśniają ten fakt istnieniem wspólnoty lub szkoły, która przez długi czas opracowywała i teologicznie pogłębiała materiał pochodzący od jakiegoś indywidualnego autora. Pewne zbieżności w innych pismach wczesnego chrześcijaństwa, zarówno ortodoksyjnych (Ignacy Antiocheński, *List Barnaby*, 2. *List Klemensa*, *Pasterz Hermasa*, modlitwa eucharystyczna w *Didache*), jak i o tendencjach heterodoksyjnych (*Ody Salomona*, apokryficzna *Ewangelia Piotra*, *Ewangelia Marii*, *Ewangelia prawdy*), których nie da się wyjaśnić bezpośrednią zależnością literacką od aktualnej wersji czwartej Ewangelii, pozwalają uczonym doszukiwać się specyficznej formy chrześcijaństwa bazującej na specyficznej formie judaizmu. Dalsze ślady tego nurtu można dostrzec również w heterodoksyjnej literaturze gnostyckiej. Ta forma chrześcijaństwa istniała jeszcze po pisemnym sformułowaniu tradycji synoptycznej, ale paralelnym kanałem w niektórych punktach cofa się swymi początkami do samego Jezusa¹².

Bibliografia

Bartnicki R., *Ewangelie w analizie strukturalno-semiotycznej*, Warszawa 1992; Blaskovic G., *Johannes und Lukas: eine Untersuchung zu den literarischen Beziehungen des Johannesevangeliums zum Lukasevangelium*, St. Ottilien 1999; Blinzler J., *Johannes und die Synoptiker. Ein Forschungsbericht* (SBB 5), Stuttgart 1965; Borgen P., *John and the Synoptics*, w: *Interpretations of the Gospels* (BETL 95), Leuven 1990, 408-421; Brown R.E., *The Relation of „The Secret Gospel of Mark” to the Fourth Gospel*, CBQ 36 (1974) 466-485; Cancik H., *Die Gattung Evangelium. Das Evangelium im Rahmen der antiken Historiographie*, w: *Markus-Philologie*, red. H. Cancik (WUNT 33), Tübingen 1984, 85-115; Cribbs F.L., *St. Luke and the Johannine Tradition*, JBL 90 (1971) 422-450; Dauer A., *Johannes und Lukas* (FzB 50), Würzburg 1984; Denaux A. (red.), *John and the Synoptics* (BETL 101), Leuven 1992; Hofrichter P.L. (red.), *Für und wider die Priorität des Johannesevangeliums: Symposium in Salzburg am 10. März 2000* (ThTSt 9), Hildesheim 2002; Kysar R., *The Gospel of John in Current Research*, RStR 9 (1983) 314-323; Lang M., *Johannes und die Synoptiker: eine redaktionsgeschichtliche Analyse von Joh 18 - 20 vor dem markinischen und lukanischen Hintergrund* (FRLANT 182), Göttingen 1999; Mackay I.D., *John's Relationship with Mark. An Analysis of John 6 in the Light of Mark 6 - 8* (WUNT 2/182), Tübingen 2004; Neirynek F., *Jean et les synoptiques* (BETL 49), Leuven 1979; Parker P., *John and John Mark*, JBL 79 (1960) 97-110; Robinson J.M., *On the Gattung of Mark (and John)*, w: *Jesus and Man's Hope*, t. 1, 102; Robinson J.M. - Koester H., *Trajectories through Early Christianity*, Philadelphia 1971; Schenk W., *Evangelium - Evangelien - Evangelologie. Ein „Hermeneutisches” Manifest*, München 1983; Schnider F. - Stenger A., *Johannes und die Synoptiker*, München 1971; Siegman E.F., *St. John's Use of the Synoptic Material*, CBQ 30 (1968) 182-198; Trocmé É., *Pour un Jésus public: les évangélistes Mark et Jean aux prises avec l'intimité de la tradition*, w: *Oikumene*, Fs. O. Cullmann, Hamburg 1967, 42-50; Williams F.E., *Fourth Gospel and Synoptic Tradition*, JBL 86 (1967) 311-319.

¹¹ Por. V. Fusco, *Les premières communautés chrétiennes: traditions et tendances dans le christianisme des origines* (LD 188), Paris 2001, 189.

¹² V. Fusco, *tamże*.